TEMA ŞI DESFĂŞURAREA CELEI DE A PATRUZECEA EPISTOLE A LUI SENECA FILOZOFUL

DE

DAN SLUŞANSCHI

Privind cronologic discuţiile asupra afirmaţiilor de critică literară ale lui Seneca filozoful, putem constata existenţa unor perioade destul de bine marcate în evoluţia exegezei; aceste etape se eşalonează în direcţia unei „liberalizări" a aprecierilor, o dată cu adîncirea studiilor de amănunt, cu lărgirea comparaţiilor lexicale, cu clarificarea relativă a ansamblului cultural al epocii autorului în discuţie [1].

[1] Luînd drept criteriu părerile asupra existenţei de contradicţii, mai întîi între afirmaţiile lui Seneca din diferite pasaje, apoi între teoriile sale şi realitatea operei sale, putem deosebi următoarele etape de evoluţie a exegezei:

I. Pînă spre 1900, perioadă caracterizată prin trecerea de la intransigenţa clasicizantă a lui Gercke la atitudinea relativ mai îngăduitoare a lui Norden. (Vezi discuţia acestei evoluţii la G. H. Müller, *Animaduersiones ad L. Annaei Senecae epistulas quae sunt de oratione spectantes*, Weida, 1910, p. 7.)

II. Între 1900 şi al doilea război mondial. După încercările lui C. Preisedanz (*De L. Annaei Senecae rhetoris apud philosophum filium auctoritate*, Philologus, 67 (1908), p. 68–112), E. Rolland (*De l'influence de Sénèque le père et des rhéteurs sur Sénèque le philosophe*, Gand, Vuylsteke, 1906) şi C. N. Smiley (*Seneca and the Stoic Theory of Literary Style*, în *Studies in honour of Ch. F. Smith*, Madison, 1919), G. H. Müller (*op. cit.*) a făcut cel mai amplu efort atît de a lărgi sfera de comparaţii lexicale, cît şi de a înnoi studierea variatelor şi complexelor semnificaţii ale fiecărui pasaj, prin căutarea întregului pe care acesta îl formează. Apoi A. Bourgery (*Sénèque prosateur*, Paris, 1922), J. Albertini (*La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923) şi A. Oltramare (*Les origines de la diatribe romaine*, Paris, 1926) au contribuit considerabil la elucidarea caracteristicilor în sine şi pentru sine ale stilului prozei, ale compoziţiei şi, respectiv, ale încadrării lui Seneca în linia moraliştilor sextieni, demni urmaşi ai diatribei greceşti.

III. De la al doilea război mondial cercetarea a înaintat pe trei fronturi:

a) Aprofundarea cunoaşterii complexe a personalităţii lui Seneca, mai ales ca moralist (P. Grimal, *Sénèque. Sa vie, son œuvre, avec un exposé de sa philosophie*, Paris, PUF, 1948; I. Lana, *Anneo Seneca*, Torino, 1955; W. Trillitzsch, *Senecas Beweisführung*, Berlin, 1962; P. Aubenque – J. M. André, *Sénèque*, Paris, Seghers, 1964).

SCI, XI, 1969, p. 101–113, Bucureşti

Renunţarea la postulatul coerenţei ideale, apoi la căutarea cu orice preţ a unei compoziţii tip, premeditate; surprinderea caracterului moralizator (de predică adresată mai ales sentimentelor) al dezvoltărilor şi argumentărilor lui Seneca; în sfîrşit, determinarea situaţiei moderate a acestuia într-o epocă de modernism exploziv şi sigur de sine, toate acestea permit reluarea pe un plan nou a analizei elementelor care ilustrează opiniile lui Seneca asupra artei cuvîntului.

Alegerea noastră s-a oprit asupra scrisorii a patruzecea, datorită faptului că ea nu s-a bucurat, în genere, de tot atîta atenţie ca şi celelalte epistole referitoare la *oratio*; o urmare a acestui fapt ne pare a fi reducerea insistentă şi automată a temei întregii scrisori la *de pronuntiatione*, fără o urmărire atentă a desfăşurării tuturor argumentelor.

Şi epistola aceasta porneşte de la o temă dată de Lucilius, ale cărui cuvinte sînt citate, credem, *ad litteram* [2]. Imediat după enunţarea acestei teme, care dă o orientare scrisorii, îndreptînd-o spre o direcţie de dezvoltare [3], esenţa ei pare a fi etichetată de termenul *pronuntiatio*: 40, 2 *hoc non probo in philosopho, cuius pronuntiatio quoque, sicut uita, debet esse composita.* Astfel se face că majoritatea comentatorilor care s-au referit la această scrisoare vorbesc despre ea, explicit sau implicit, ca despre o teorie a modului *de pronunţare* al filozofului.

G. H. Müller, care acordă epistolei aproape tot capitolul I (*De pronuntiatione*, p. 15—36), încearcă să-i găsească un plan de desfăşurare deplin şi raţional, ca pentru o teorie coerentă previzibilă din titlu. Deşi mai în treacăt, observaţii similare întîlnim la toţi exegeţii bucăţii în discuţie. Gh. Guţu, *art. cit.*, p. 248, consideră că „este vorba aici mai mult *de pronuntiatione*", remarcînd totuşi tendinţe spre idei mai generale. A. Bourgery, la care se poate observa în genere o intenţie mai adîncă de a urma în amănunt ansamblul de sensuri al termenilor lui Seneca prin traduceri fine şi precise, vorbeşte (*op. cit.*, p. 75—76) cînd de „volubilité", cînd, în genere, de „débit oratoire", fără a intra într-o veritabilă interpretare a sistemului, care rămînea în afara scopurilor sale.

---

b) Determinarea raporturilor dintre Seneca şi publicul contemporan, în ambianţa culturală a epocii lui Nero (mai ales la A. M. Guillemin, *Sénèque directeur d'âmes III. Les théories littéraires*, REL 33 (1955), p. 250—274; Gh. Guţu, *Ideile lui Seneca despre stil*, StCl, II (1960), p. 247—256; E. Cizek, *Despre redactarea scrisorilor lui Seneca*, StCl, II (1960), p. 257—274; A. D. Leeman, *Orationis ratio*, Amsterdam, 1963).

c) Contribuţii la stabilirea mai exactă a textului şi la procurarea unor veritabile instrumente de lucru asupra lexicului operelor lui Seneca (în afara lucrărilor lui B. Axelson, v. P. Grimal, *Les lettres de Sénèque: établissement et histoire du texte*, REL 43 (1965), p. 131—135); v. şi ediţia Préchac-Noblot a epistolelor (Paris, Belles Lettres, I—III, 1956—1958). Cf. şi concordanţele editate de P. Grimal, începînd din 1965 (PUF), precum şi indexurile publicate de către L. Delatte (Mouton & Co.).

[2] (sc. *Serapio philosophus*) *Solet magno cursu uerba conuellere, quae non effundit una, sed premit et urgue. Plura enim ueniunt quam quibus uox una sufficiat* (40, 2).

[3] Acelaşi tipar va da forma lor specifică şi epistolelor asupra stilului lui Fabianus (100), asupra decăderii artei cuvîntului (114), asupra comunicării filozofice (108), asupra stilului lui Lucilius (46; 59, 1—4; 115, 1—2, 18), sau al lui Seneca însuşi (75).

Dar cît de puțin previzibilă și metodică sau, mai exact, cît de variată, de sinuoasă este evoluția ideilor în această epistolă ne-o arată însăși ordinea în care sînt dispuși termenii, în primul rînd cei specializați. Dacă în 40,2 *pronuntiatio* a definit punctul de vedere al frazelor lui Lucilius, desigur comentat de Seneca, în restul epistolei numai *oratio* [4] va nota părerile lui Seneca însuși asupra exprimării, fie ea filozofică sau oratorică, concretă sau ideală. Diferența aceasta nu a fost luată în considerare și valorificată decît pentru a lămuri aparenta contradicție pe care o poartă textul manuscriselor între 40,2 cit. și 40,4 *Quae ueritati operam dat oratio incomposita debet esse et simplex* [5]; deși schimbarea de registru între *pronuntiatio* și *oratio* a fost sesizată, nici unul dintre exegeții care au arătat consecințele ei imediate nu a dat atenție efectelor ei următoare. Astfel, chiar în alineatul imediat următor apariției lui *pronuntiatio*, *oratio* duce mai departe discuția, urmărindu-i încă nivelul formal: 40,2 *itaque oratio illa apud Homerum concitata et sine intermissione in morem niuis superueniens*. Dar prelucrarea metaforică petrecută dă sensul prefacerii viitoare: prin intermediul ambiguității lui *oratio* — „exprimarea" —, care ca termen adună sub o singură denumire sensul și forma, concretul și generalul, discuția trece pe nesimțite, o dată cu referirea la criteriul adevărului, în domeniul raportului dintre înțelesuri și realitate, depărtîndu-se deci de *pronuntiatio* ca atare [6].

Alegoria medicală imediat următoare (40,4) [7], bazată pe egalitatea *oratio* = *remedium*, întărește printr-o formulă specifică diatribei această proclamare a valorii morale efective. Mai apropiată de punctul de plecare din terenul emisiei, comparația cu alergarea atestă și ea, prin termenii ambigui pe care-i conține [8], o intenție moralizatoare.

Și mai clar se subliniază într-un pasaj ulterior că e m i s i a, subordonată și înglobată în v o r b i r e, trebuie apreciată din punctul de vedere al lui *uir sapiens*: 40,12 *hanc ego* (sc. *celeritatem*) *in uiro sapiente recipio, non exigo*; *ut oratio eius sine impedimento exeat, proferatur tamen malo quam profluat.*

---

[4] Observația că la Seneca *oratio* nu are sensul de „discurs", ci înseamnă numai „expresie, stil, vorbire" (sau, pentru a uni notele speciale într-un singur echivalent, „exprimare"), cuprinde în sine un reflex al evoluției de la oratoria publică, de for, la comunicarea vorbită în cercuri restrînse, *inter familiares*. (Notarea expresă a diferenței de semnificații apare, de exemplu, la E. Cizek, *Les controverses esthétiques de l'époque dans la lettre 114, de Sénèque*, în *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra*, Acta Congr. Int. Brno, 1966 [1968], p. 353.)

Manifestările în public, oratorice (dar uneori și exprimarea aleasă în general), selectate ca formă aparte, sînt reprezentate de *eloquentia* cf. 40, 11. În ochii filozofului însă *oratio* este indispensabilă predicației, ca o haină sau o oglindă a vieții, a adevărului (cf. 114, 1; 115, 2); *eloquentia* rămîne mai jos decît *uita* chiar și în raport cu *scientia* (cf. 40, 12).

[5] Cf. discuția din ed. Hense și de la G. H. Müller, *op. cit.*, p. 20. A. Bourgery, *op. cit.*, p. 74; Gh. Guțu, *art. cit.*, p. 248, n. 4; A. D. Leeman, *op. cit.*, I, p. 264.

[6] Cf. 40, 4 cit.

[7] *Quid, quod haec oratio, quae sanandis mentibus adhibetur, descendere in nos debet? Remedia non prosunt nisi immorantur.*

[8] 40, 6 *perturbata* și *inmissa*, calificări pentru *oratio*.

O ultimă definiţie este menită întăririi acestor învăţături în mintea discipolului: 40,14 *nam quemadmodum sapienti uiro incessus modestior conuenit, ita oratio pressa, non audax*.

Credem deci că, departe de a trata *de pronuntiatione* în sine, ep. 40 reprezintă o încercare insistentă de a abate atenţia lui Lucilius (şi implicit a cititorului contemporan) înspre *oratio*, *quae ueritati operam det*, departe de preocupări strict formale.

Un arsenal întreg de mijloace este pus în linie pentru a înlesni atingerea acestui scop. Metaforele[9] încă vii sau reactualizate sînt folosite datorită calităţii lor de a înnobila demonstraţia. Convingerea prin efect emotiv are meritul de a crea, prin lipsa complicaţiilor tehnice, un mediu propice variaţiilor, excursurilor şi reinterpretărilor. Atenţi la formula ,,pronunţării'', care deschide diatriba, comentatorii au fost încontinuu tentaţi să înţeleagă şi să explice expresiile figurate doar ca o prelucrare retorică a unor păreri despre emisia fonică; evoluţia pe care am schiţat-o infirmă, credem, această poziţie de principiu.

Un argument important în favoarea interpretării obişnuite par să-l constituie revenirile pe alocuri ale unor termeni adesea legaţi de *pronuntiatio*[10], sub aspectul d e b i t u l u i v e r b a l. Dar dacă, sistematic, fiecare termen este însoţit de o referire la valori etice, ne pare justificat să afirmăm că nivelul pronunţării nu este cel dominant şi de referinţă, ci cel secundar şi dominat.

Este deci necesară mai întîi o trecere în revistă a termenilor pe care îi găsim în alte texte cu valori relativ precise, speciale, legate de pronunţare (nu fără a vedea cum sînt încadraţi în context), pentru a schiţa apoi conform căror criterii etice şi prin ce mijloace de expresie caută predicaţia morală să-şi atingă ţinta.

A) TERMENI SPECIALIZAŢI

Dictare, termen folosit mai ales pentru notarea vorbirii lente şi clare, care să poată fi urmată de cineva în scris, are rolul de a preciza o anecdotă: 40,10 *singula uerba uellenti, tanquam dictaret, non diceret*[11]; este limpede că *dictare* apare aici ca o formă bazată pe *dicere*. Acest

---

[9] Ele sînt îmbinate atît de strîns pe parcursul întregii epistole, încît caracterul alegoric pe care îl dau cursului ideilor aproape că anulează valorile tehnice pe care unii dintre termenii din sferele acestor metafore le au de altfel, în contexte speciale, referitoare la forma în sine (cf. mai jos).

[10] *Celeritas* — ,,rapiditatea'' (40, 7; 12), *uelocitas* — ,,iuţeala'' (40, 8), *facilitas* — ,,uşurinţa'' (40, 12); *dictare* (40, 10), *intermittere* — ,,a întrerupe'' (40, 10), *interpungere* — ,,a pune semne de punctuaţie'' (40, 11).

[11] Şi *uellere* — ,,a smulge'' (cf. mai jos, despre *conuellere*) şi *dictare* par întrebuinţate pentru a sublinia ridicolul unor aspecte ale dozării ritmului vorbirii.

pasaj urmează după unele calificări valabile pentru *oratio*, în sensul ei „total": 40,9 *qui quantum dicant, non quemadmodum quaerunt*[12].

Prin urmare, caracterul expresiv și totodată unilateral al lui *dictare* (legat doar de forma exprimării) este un element esențial pentru sublinierea importanței morale a lui *dicere* (care denotă și emisia și înțelesul). Este demnă de remarcat această subtilă nuanțare a termenilor banali prin punerea lor în relație cu forme înrudite, mai colorate, dar și cu semnificații mai restrînse.

Un exemplu de răsturnare a situării afective a unui termen îl constituie întrebuințarea lui *intermittere*: 40,10 *Nam C. Hateri cursum ... longe abesse ab homine sano uolo*; *numquam dubitauit, numquam intermisit*; termenul notează întreruperile în șirul vorbirii, care, de regulă, sînt considerate defecte ale expunerii[13]. Seneca, bazîndu-se pe *designatum*-ul cuvîntului (=„a întrerupe"), îi reinterpretează în mod frapant calitatea: dintr-o greșeală de formă, acesta devine un merit de conținut (= „a șovăi în căutarea ideilor"). Că această modificare este puternică și voită ne-o dovedește și *dubitare*; apariția acestuia înseamnă, pe lîngă simpla notare a unui fenomen psihic ce întovărășește exprimarea, o accentuată apreciere a seriozității morale pe care o implică atenția concentrată, chiar în dauna formei exterioare de prezentare.

Cam în același mod, *incipere* și *desinere* (40,10)[14] nu fac decît să comenteze debitul sub aspectul „total" de *dispositio*.

Cazul cel mai interesant îl formează însă *interpungere*, a cărui folosire pune problema înlănțuirii afirmațiilor lui Seneca în detaliul desfășurării ei. Bourgery vorbea de asociații de idei[15]; fără a discuta principiul, ne întrebăm dacă nu cumva relația parțială dintre *inter-mittere* și *inter-pungere*[16] este cea care a determinat bifurcația ulterioară: scris/vorbit, îndată după o altă scurtă abatere a discuției spre opoziția dintre greci și latini[17].

Substantivele nu sînt mai precise decît verbele, iar contextele în care apar nu sînt mai puțin diverse, dacă nu chiar eterogene.

Celeritas dicendi (40,7), după ce a servit drept concluzie unei dezvoltări axate pe alegoria mersului, este la rîndul său opusă stăpînirii de sine și decenței potrivite filozofului, creînd astfel un contrast a cărui soluție

---

[12] Cf. *ibid.* și *disertus*, termen politicos extrem de general. Ambiguă, între *compositio* și *pronuntiatio*, este și expresia *tria uerba iungere* (40,9); ironia replicii constă tocmai în interpretabilitatea ei.

[13] Cf. Quintilian, *Inst. Or.*, 11, 3, 23. Pentru constanța acestui unghi de vedere la Seneca, cf. *intermissio* — „întrerupere", cu o interpretare similară în 40, 2.

[14] *Semel incipiebat, semel desinebat.*

[15] *Op. cit.*, p. 101.

[16] Cf. și *inter-ruptus* (40, 3).

[17] Legarea imaginii scrisului de expresia vorbită, relație secundară într-o epocă de manifestare oratorică, începe deci să cîștige teren o dată cu îngrădirile puse manifestărilor publice, ca un alt reflex al limitării, al literaturizării propriu-zise a unei tradiții de artă a cuvîntului esențialmente vorbită.

este enunţată, în numele diatribei, de termenul median *ponere* — „a aşeza" (opus lui *proicere* — „a azvîrli"); aceasta, la jumătatea drumului între gînd şi sunet, priveşte către *compositio* — „îmbinarea unităţilor". Mai departe, avîndu-l ca opus pe *facilitas* (40,12) şi urmînd tot unei imagini relative la mers [18], *celeritas*, exterioară aspectului moral, califică din nou debitul; situarea ei ca defect de formalism o orientează însă, prin contrast, spre aspectul de comunicare al vorbirii [19], şi nu spre cel de emisie pură şi simplă.

Şi formula *dicendi uelocitas* (40,8), folosită probabil ca *uariatio* pentru *celeritas*, numeşte un artificiu interzis chiar şi oratorului, o nereuşită modalitate de comunicare a sensurilor; imposibil de urmărit (*subsequi*), fără regularitate (*sine lege*) şi, ceea ce este cel mai interesant, *inreuocabilis*; cererea aceasta a unei anume repetabilităţi mentale ne lămureşte cum vedea Seneca procesul de convingere a discipolilor [20].

În acest pasaj apropierea şi totodată distincţia dintre orator şi filozof (latură a discuţiei atinsă în 40,2 şi 40,4) aşază limitele problemei, ducîndu-ne din nou spre tema caracterului imediat al exprimării.

Este luată în consideraţie numai comunicarea vorbită, a cărei caracteristică esenţială în raport cu discursul pregătit şi mai ales cu forma scrisă este extemporalitatea. Observăm deci că întreaga epistolă atacă problema comunicării sub aspectul vitezei de exprimare mult mai mult decît sub cel de *pronuntiatio*, în sensul tehnic-retoric pe care cuvîntul îl are în manualele de şcoală [21]. Afirmînd că subiectul acestei scrisori îl formează aspectele morale ale debitului comunicării, susţinem că ea dezvoltă o temă în acelaşi timp mai restrînsă tehnic (debitul) decît aria cuprinsă de *pronuntiatio*, şi mai largă filozofic, pe baza ideii esenţiale că scopul principal al exprimării îl constituie transmiterea noţiunilor morale. Mai mult decît atît, tratarea acestui subiect, astfel încadrat, reprezintă o preschimbare treptată a replicii la remarca formală a lui Lucilius într-o înşiruire de sfaturi asupra rolului precumpănitor al ţinutei morale faţă de comportamentul verbal; datorită specificului educaţiei retorice şi din cauza caracterului de „spectacol de cameră" al manifestărilor literare contemporane, aceste îndrumări au ajuns să se închege într-un pasaj de critică literară.

---

[18] *Expedite* în opoziţie cu *concitate* (40, 12); cf. *concitatus* (40, 2) şi *concitare* (40, 8).

[19] Cf. *disputare*, *ibid.*, altă etichetă a discuţiei filozofice.

[20] Descris şi prin *insidere* (40, 3) — „a se stabili" şi *inmorari* (40, 4) — „a zăbovi" (despre influenţa preceptelor asupra elevilor).

[21] Cf. Quintilian, *Inst. Or.* 11, 3 [*De pronuntiatione*], unde, într-o amplă şi riguroasă tratare a notelor importante ale pronunţării, debitul nu primeşte o atenţie deosebită. Apariţia lui *pronuntiatio* ca titlu al ep. 40 este totuşi explicabilă, dat fiind că G. H. Müller, de exemplu, scriind în latineşte, nu a beneficiat de avantajul unui metalimbaj mai explicit; comoditatea etichetei şi aparenta sa potrivire va fi făcut ca aceasta să fie adoptată şi de ceilalţi autori, fără o temeinică revizuire.

B) FUNDAMENTUL ETIC

O serie întreagă de termeni care aparţin vocabularului filozofiei morale, venind să dea o justificare exprimării, discuţiei, comunicării, participă implicit la părerile lui Seneca asupra acesteia. Îmbinarea aceasta se realizează sub două aspecte principale : calitatea vorbitorului şi intenţia sa ; este de la sine înţeles că, şi în ansamblu şi în amănunt, cele două laturi se întrepătrund.

a) Calitatea vorbitorului

Dignitas morum (40,8) şi *uerecundia* [22] (40,14), în contexte similare (*saluā* + Abl.), notează înălţimea spirituală net separată de desfăşurările verbale abundente şi susţinute, dar găunoase. Cine este subiectul ideal al discuţiei ne-o arată ***homo sanus*** (40,10), ***uir sapiens*** (40,12 ; 14) sau chiar ***philosophus*** (40,2) [23], iar exemplul lui Fabianus [24] ne arată locul subordonat al artei cuvîntului.

De aceea *orator* (40,2 ; 8) va fi doar o limită concesivă [25], luată în considerare, fără a fi însă agreată.

b) Intenţia vorbitorului

Mult mai des decît reprezentarea statică a sistemului valorilor etice apare descrisă mişcarea, punerea în acţiune a teoriei generale prin intermediul preceptelor ; drept punte nediscutată între soliditatea spirituală şi frazare serveşte ideea subînţeleasă a n e c e s i t ă ţ i i p r e d i c i i m o r a l e. Unitatea dintre cele două aspecte o surprinde variaţia minimă *regere/regi* [26] — „a/a se stăpîni" (acelaşi lucru, în legătură cu formele, îl va semnifica *temperare* [27]).

Prin lipsa pînă şi a efectului plăcut, într-o admitere condescendentă a existenţei acestuia ca valoare pentru *imperiti* — „nepricepuţii" [28] —, căutarea iuţelii în sine este implicit clasată ca o inconştienţă.

De cealaltă parte, ***tradere praecepta*** (40,3), definire solemnă, va fi idealul în numele căruia sînt condamnate artificiile de viteză a emisiei ; o ilustrare a aceleiaşi idei o aduce şi opoziţia ***agere rem seriam*** [29] */circulari* („a umbla ca un *praeco*", 40,3). Ceva mai complexă este situaţia lui ***docere***

---

[22] Cf. şi *pudere* (40, 13).
[23] Cf. şi *philosophia* (40, 7).
[24] 40, 12 *Fabianus, uir egregius et uita, et scientia, et, quod post ista est, eloquentia quoque.*
[25] În 40, 8 concesia este chiar dublată : *Vix oratori permiserim talem dicendi uelocitatem...*
[26] 40, 4 *Quomodo autem regere potest, quae regi non potest?*
[27] 40, 14 (*uerba* sc.) *tamen temperanda sunt.*
[28] 40, 5 *Quid, quod ne uoluptatem quidem ullam habet talis uerborum sine dilectu ruentium strepitus?*
[29] Referinţă aristocratică la aspectele solemne ale vieţii publice.

(ibid.), care punînd în valoare „enunţurile" filozofului [30], este cu totul departe de semnificaţia lui specială, retorică („a informa asupra datelor concrete ale problemei"); că reinterpretarea este intenţionată o arată imediat mai jos *mouere* (40,4), o altă treaptă a aceluiaşi sistem retoric, transformată în defect de „abuz de sentimente". Între cele două gradaţii, *ueritas* şi *uerum* (40,4), adevărul formulat cu simplitate [31], reprezintă etalonul care sprijină modificarea de nuanţe şi semnificaţii.

Tot aici, metafora medicală [32] amplu dezvoltată, împletită cu cea a mersului şi cu termeni deja consacraţi, determină o polarizare de semnificaţii pe axa „boală-însănătoşire" (*morbus-sanare*) [33].

Toate aceste precizări etice comentează, cu o insistenţă tipică diatribei, simpla afirmaţie stoică formulată în altă parte de proverbul *talis hominibus fuit oratio qualis uita* (114,1) [34].

C) METAFORELE

Am precizat pînă acum relaţiile dintre termenii care conduc şi susţin discuţia în înaintarea liberă a acesteia de la o idee la alta, de la o formulare la alta; în acest cadru, forme atrase dintr-o serie de arii lexicale mai îndepărtate structurează un ansamblu metaforic variat şi expresiv.

a) Efectele sonore singure, urmărite în afara sensurilor devin prin sine defecte, în opoziţie cu importanţa înţelesului: *sonare/ualere* (40,5 *plus sonat quam ualet*) [35]; prin urmare, numai înlăturînd, adică depăşind judecata „după ureche" (*auris* în 40,4 şi 40,8) [36] se poate ajunge la adevăratul contact al înţelegerii. Mai accentuat, *strepitus* (40,5), implicînd transformarea cuvintelor în zgomote *ruentes*, condamnă şi mai limpede abuzul de artificii formale.

b) Mult mai frecventă este folosirea metaforică a imaginii curgerii; ea împrumută, în principiu, valorile sale expresive calificărilor generale ale vorbirii, dar se poate referi şi numai la compoziţie sau la pronunţare. Acest fapt, caracteristic manualelor tehnice, a lăsat impresia continuării discuţiei pe planul *pronuntiatio* în toată epistola. Dar stilul metaforic, care domină mai mult decît altele scrisoarea a patruzecea, poate ilustra tocmai încercarea de a lărgi limitele problemei, de a obţine un efect mai amplu şi în acelaşi timp mai stabil. Aceasta cu atît mai mult,

---

[30] *Voces* (33, 1; 33, 7; 108, 35).

[31] *Simplex* şi lîngă el, tot reinterpretat, *incompositus* „fără prelucrare" (40,4).

[32] Este un fapt cîştigat de multă vreme că imaginea medicului era un loc comun al predicatorilor populari, în special al cinicilor. Cf. *sanare* 40, 4; 59, 15; 117, 33; *sanitas* 53, 8; 83, 26; *sanus* 40,10; 66, 6; 114, 3 şi 22. Vezi şi *salutaris*, 108, 9; discuţii la A. Oltramare, *op. cit.*, p. 166 şi la G. H. Müller, *op. cit.*, p. 27.

[33] Cf. 40,4 cit.; 40, 10 *homo sanus*; 40, 14 *morbus* şi, mai pe larg, 40, 5 *medicus, aeger*.

[34] Cf. 75, 4 *Concordet sermo cum uita* şi 115, 2 *Oratio cultus animi est*.

[35] Cf. 114, 16 şi *sonitus* în 108, 7; *sonus* 52, 11; 108, 7.

[36] *Auris* apare, cu valori paralele, şi în 75, 7; 100, 2; 108, 6.

cu cît metaforele înlănţuite [37] se învecinează şi sînt interpretate de termeni specializaţi care sesizează aspecte ale vorbirii total diferite de pronunţare [38], în sensul retoric. Deja Lucilius folosise o expresie aparţinînd acestei sfere : *effundere una* (40,2) [39], denumind înşiruirea lină, opusă unei urmăriri zbuciumate (*conuellere* — ,,a smulge în serie'', *premere* — ,,a presa'', *urguere* — ,,a înghesui''). Imaginea curgerii din fraza lui Lucilius pare să-i fi adus aminte lui Seneca versurile din Iliada care descriu elocvenţa lui Nestor (A 247—249) şi a lui Ulisse (Γ 221—223); traducerii textului homeric îi sînt datorate *nix* şi *profluere* (40,2) [40]. Apropierea aceasta pe linia formei metaforice a generat însă un nou tipar al discuţiei ; acceptarea implicită a argumentului tradiţional, de şcoală, că Homer a separat primul tipurile oratorice, justifică despărţirea celor două înfăţişări ale exprimării, avîntată şi reţinută, disociere care străbate tot restul scrisorii, bineînţeles nu fără a fi continuu comentată şi interpretată. Asupra faptului că *stillare* [41] este un pas înainte al lui Seneca înspre alegorie în aceeaşi ordine de idei şi aceeaşi sferă metaforică par să fie de acord toţi comentatorii.

Dacă *torrens* (40,8), ca adjectiv, este o formă curentă în critica literară, *perennis unda* (40,8), expresie importantă prin trăsătura de continuitate pe care o introduce, este o formulă personală a lui Seneca ; ca urmare, s-a produs şi o deplasare relativă a lui *torrens* spre ,,şuvoi cu izbucniri'', lăsînd ideea vitezei de curgere ca funcţie secundară [42].

c) Cea mai insistentă imagine metaforică, care revine mereu pe parcursul întregii epistole, este cea a mersului. Dominantă, asimilarea vorbirii cu deplasarea umană are la bază tema curentă în diatribă, reluată pe scurt la sfîrşitul epistolei : 40,14 *nam quemadmodum sapienti uiro incessus modestior conuenit, ita oratio pressa non audax* [43]. Importanţa ei este extremă îndeosebi pentru că termenii care îi aparţin organizează şi

---

[37] Legate pînă spre *allegoria*, metaforele sînt puternic reactualizate şi nu nişte simple *abusiones* tehnice.

[38] De exemplu : a) A l e g e r e a c u v i n t e l o r : *abundans* (40, 3), *dilectus* (40, 5), *exilitas* (40, 3), *inopia* (40, 3);

b) O r d i n e a c u v i n t e l o r : *iungere uerba* (40, 9), *ordinatus* (40, 2), *perturbatus* (40, 6), *ponere* şi *proicere* (40, 6).

c) E f e c t u l : *extendere aures* şi *obruere* (40, 3), *insidere* (40, 3).

d) D i v e r s e : *audax* (40, 14), *disertus* (40, 9), *exercere uerba* (40, 6) şi *exercitatio* (40, 14), *pressus* (40, 14), *uis* şi *uires* (40, 8).

[39] Dacă luăm în consideraţie un pasaj din ep. 100, 2 (*Fabianus mihi non effundere uidetur orationem, sed fundere : adeo larga est et sine perturbatione. . .*), putem observa cu uşurinţă că termenul este foarte maleabil şi uşor de modelat după situaţii diverse, dar cu sensuri generale.

[40] Şi de această dată trebuie remarcată relativitatea folosirii termenilor : cf. 40, 12, unde, în raport cu *proferri* (,,înşiruirea de la sine'' a ideilor ce se cer spuse), *profluere* (calitate estetică a genului *floridum*) rămîne nu un defect, dar un ἀδιάφορον.

[41] ,,A picura'' (40, 2 *aeque stillare illum nolo quam currere*).

[42] G. H. Müller, *op. cit.*, p. 30, nu a sesizat această restructurare impusă de *perennis*, făcînd, probabil, o analogie nu întru totul justificată cu 100, 10 (*oratio Fabiani* sc.) *non est uiolenta nec torrens, quamuis effusa sit.*

[43] Ideea aceasta apare în alte forme şi în ep. 52, 12 ; 66, 5 ; 114, 3.

orientează şi elementele celorlalte imagini (a smulsului [44], a medicamentului, a curgerii); prin dizolvarea caracterului tehnic al discuţiei se creează cadrul adecvat reinterpretărilor etice dedicate vorbirii, dar după transpunerea ei în „comportament".

Trecînd în revistă termenii care operează această modificare, trebuie să menţionăm mai întîi varietatea lor, atît ca *denotatum*, cît şi în ceea ce priveşte contrastele imediate în care intră. G. H. Müller (*op. cit.*, p. 18) crede că o serie de cuvinte sînt împrumutate din limbajul militar şi că aduc de acolo puternice conotaţii expresive: *concitate* şi *expedite* (40,12), *concitatus* (40,2), *impedimentum* (40,12), *pedetemptim* (40,7) şi, eventual, *raptim* (40,5) [45]. Opoziţia dintre *expedite* şi *concitate*, ca şi apariţia în imediată apropiere a lui *impedimentum* ne poate îndrepta spre această opinie, dar credem că ar trebui să se ţină seama şi de uzarea relativă a termenilor; este foarte posibil ca, stabilind solid imaginea mersului la drum lung, aceste cuvinte să nu mai constituie o raportare nemijlocită la *sermo militaris* [46].

Stăpînirea mersului, care scade cu cît creşte viteza, domină, ca trăsătură distinctivă, stabilirea raporturilor dintre termeni, în această epistolă în care graba, repezeala pur formală, este principala vină a vorbitorului.

Buna măsură nu este decît foarte palid reprezentată: *pedetemptim procedere* (40,7 — „a înainta pas cu pas"), *proferri* (40,12 — „a fi dus înainte") [47], eventual *decurrere* (40,14 — „ a se desfăşura de la sine") şi, ca o insistenţă, arhaismul *gradarius* (40,11 — „încet-mergător") [48], cu referire la Cicero. După cum o arată mai ales *gradus sistere* (40,7), ele sînt definiri inverse, mai mult prin contrast cu defectul de viteză, şi lasă o ciudată impresie de nesiguranţă, de vreme ce calitatea este determinată abia la a doua mînă.

---

[44] Reprezentată de *conuellere* (40, 2, unde este citat Lucilius) şi de *uellere* (40, 10). Pentru studiul statutului imaginii şi a raporturilor dintre membrii ei există o excelentă analiză la G. H. Müller, *op. cit.*, p. 16.

[45] Ar putea fi, eventual, adus în comparaţie şi *tractim*, care pare a fi o inovaţie ironică după acelaşi tipar. Faptul că termenul este un citat (40, 9 *Cum quereretur, quomodo P. Vinicius diceret, Asellius ait*: „*Tractim*") nu scade cu nimic valoarea selectării sale de către Seneca.

[46] Este fără îndoială simplistă reducerea continuă şi automată la vocabularul militar a unor termeni care au fost cîndva luaţi de acolo. De altfel, opoziţia război—pace, ca şi derivaţia ei palestră—luptă adevărată, devenise un loc comun; pe de altă parte, în perioada de care ne ocupăm oamenii de cultură nu jucau decît arareori un rol militar real, neavînd deci formaţia necesară unei legături strînse cu terminologia armatei; în sfîrşit, publicul ajunsese departe de a se simţi direct legat de viaţa militară. Toate acestea vor fi determinat prefacerea întregii arii într-un arsenal convenţional, comod de mînuit.

[47] Compuşii lui *ferre*, folosiţi mai ales la pasiv, arată dependenţa expresiei de starea psihică sau de intenţia vorbitorului; ei notează defecte (*auferre* 40,4; *auferri* 100, 4; *efferri* 59, 4) cînd exprimarea este subordonată dorinţei de epatare, dar *proferri* (*loc. cit.*) are valori pozitive, dat fiind că marchează ordonarea „dinlăuntru" a debitului. Nu este fără interes să notăm paralelismul cu *pro-cedere* (40, 7).

[48] Cf. A. Bourgery, *op. cit.*, p. 216.

Semnificativ pare şi faptul că defectul de încetineală nu apare notat de termeni din sfera mersului, ci de forma specializată *tarditas* (40,3) şi de altele din sfera curgerii (*stillare* — „a picura" şi *obruere* — „a acoperi ca o avalanşă", ambele în 40,3) sau a aşteptării (*taedium* — „plictiseala", *exspectari* — „a fi aşteptat, prevăzut", *extendere aures* — „a face pe cineva să i se lungească urechile ascultînd", toate în 40,3) [49]. Prin izolarea defectului de ritm prea lent s-a renunţat la o tripartiţie de tip peripatetic: prea încet — bine — prea repede; conştient de aceasta, Seneca trece astfel la o distincţie bilaterală: încet — bine — mers/repede — greşit — fugă; conducînd astfel discuţia, filozoful o subordonează implicit antinomiei fundamentale dintre *res* şi *uerba*, subiacentă întregii sale concepţii despre comunicare [50]. Această interpretare explică şi construirea, evident în glumă, a compusului *tardiloquus* (40,14), care să încheie scrisoarea cu o *summa*, după un obicei al lui Seneca [51] împrumutat din tradiţia diatribei. Concluzia schiţată astfel, autoironică pentru a nu părea profesorală, este în mod sigur o asimilare concesivă (în numele s e n s u l u i) a bunei măsuri cu o anume tărăgănare, prin contrast cu pericolul pe care îl reprezintă graba lipsită de fond.

Aşadar, alergarea în sine simbolizează superficialitatea grăbită (*fugere* 40,3; *currere* 40,3; *ruere* 40,5; *cursus* [52] 40,2, apoi *uadere* [53] şi *festinare*, ambele în 40,8). O imagine derivată o introduce *immissus*, care leagă poetic expunerea de galopul neînfrînat al calului [54].

Efectul nefast al acestei grăbiri este al doilea aspect care îl interesează pe Seneca. Paralel cu formula tehnică pentru înghesuirea dezlănţuită a cuvintelor (*ingerere* în 40,8) [55] apare o formulă din domeniul curgerii (*aures obruere* — 40,4), importantă pentru că ne arată prin ce combinaţie s-a ajuns la forma şi semnificaţia lui *superuenire* (40,2 — „a năvăli ca o avalanşă, ca o cascadă") [56], îndată după *uenire* (40,2).

În aceeaşi ordine de idei, efortul de a convinge năvalnic (*impetu rapere* 40,4) [57] se pierde zadarnic printr-o trecere pe lîngă auditori (*prae-*

---

[49] Ultimii termeni strîns legaţi de e f e c t u l exprimării, constitue o abatere a expunerii de la firul principal. Ritmul lent ţine de *docere* (ca plan retoric), cel rapid de *mouere*; din această cauză este menţionat *taedium* ca efect al exprimării greoaie. Cf. H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, Hueber, 1960, I, p. 141: „Das *docere* ist der Gefahr des *taedium* ausgesetzt".

[50] Cf., ca reproş, 40, 14: *et a rebus studium transferendum est ad uerba.*

[51] Cf., de exemplu, 47, 11 şi 20.

[52] Acesta, deja tehnic, este reactualizat prin ceilalţi termeni încă netociţi (cf. 40, 10; 40, 13; 100, 2).

[53] Cf. Ernout-Meillet, *Dict. Etymol.* [4], Paris, 1959, *s. u.*: „$u\bar{a}d\bar{o}$ comporte, tout au moins dans ses emplois anciens, une nuance de rapidité et d'hostilité qui n'est pas dans $e\bar{o}$".

[54] În 40, 6. Cf. G. H. Müller, *op. cit.*, p. 26.

[55] *Ingerere quantum aures pati possunt.*

[56] Cf. G. H. Müller, *op. cit.*, p. 18. Termenul este deci o îmbinare a imaginii deplasării cu cea a curgerii; important este faptul că el nu corespunde nici unui cuvînt homeric, deşi apare într-o parafrază directă.

[57] Cf. *raptim* (40, 5) şi, specializat în genere, dar colorat de context, *rapidus* (40, 3).

teruolare — 40,5) [58] şi tot la efect, dar asupra însuşi vorbitorului, se referă şi *auferri* (40,4) [59].

Metafora mersului fusese folosită numai cu subînţelesuri formale în cuvintele lui Lucilius citate la începutul scrisorii (*premere*, *urguere* 40,2). După cum am văzut, Seneca a reluat-o, subordonînd-o însă continuu faţă de *dignitas* ; în al doilea rînd, caracterul puternic figurat al textului lui Lucilius ne arată că stilul metaforic al lui Seneca nu poate să fi depăşit limitele ,,normalului'' [60], dacă îl comparăm cu modul de exprimare cultivată al contemporanilor săi imediaţi.

Am constatat deci că, drept răspuns la o afirmaţie a lui Lucilius referitoare la forma expresiei, Seneca, introducînd în discuţie etalonul moral, a recompus un nou sistem de valori în domeniul intermediar (şi ambiguu) al fluxului vorbirii ; prin îmbinarea unei serii de aspecte variate, însă legate între ele, filozoful a evitat să dea expunerii sale un caracter tehnic, orientînd-o mai degrabă spre o înregistrare totală a fenomenului. Pentru a servi acestui scop au fost legate, pînă spre *allegoria*, lungi şiruri metaforice ; totodată, formele specializate, ajungînd în contexte fie ironice, fie polivalente, au suferit modificări de semnificaţii sau de nuanţe afective, în virtutea postulatului central că nu este bun ce nu este supus ordinii morale. Vedem astfel că, deşi porneşte de la un aspect de *pronuntiatio*, această epistolă vorbeşte despre *oratio*, exprimarea purtătoare de sensuri, sub aspectul ei momentan ; se petrece deci o constantă deplasare a judecării vorbirii din domeniul estetic în cel etic.

Departe de a fi separată de celelalte scrisori referitoare la exprimarea îngrijită, prelucrată [61], epistola a patruzecea ţine de aceeaşi poziţie mentală moralizatoare, în cadrul căreia fiecare scrisoare, tratînd o temă aparte, reprezintă un caz particular, **un tip special de reprezentare şi expunere**, şi se desfăşoară de la un termen la altul, de la o expresie la alta, într-o continuă căutare a perfecţiunii morale.

THÈME ET DÉVELOPPEMENT DE LA 40e ÉPÎTRE DU PHILOSOPHE SÉNÈQUE

RÉSUMÉ

On admet d'habitude, moins par conviction que par commodité, que la quarantième épître de Sénèque est une courte diatribe sur la *pronuntiatio philosophi*. Mais la façon dont les termes s'enchaînent dans l'épître,

[58] ,,A zbura pe de lături''. Cf. şi *praeter-labi* (100. 11 — ,,a curge pe de lături'').
[59] Vezi şi *in transitu* (40. 5 — ,,în trecere'').
[60] Cf. A. D. Leeman, *op. cit.*, I, p. 265 : ,,We have to realize that everybody thinks that he expresses himself in a 'normal', sound, adequate style''.
[61] G. H. Müller, *op. cit.*, p. 38, susţine, de exemplu, că ep. 100 *neque ullo modo coniungi uel conferri potest cum ep. 40, quia in hoc disseritur de pronuntiatione, in illa de oratione.*

leur jeu des formes et des sens, ne justifient pas cette désignation qui, d'une part, prête à des malentendus (si l'on a en vue le sens rhétorique de *pronuntiatio*), et de l'autre fait tort à l'essence même de ce sermon qui ne s'adresse pas tant à la raison qu'aux convictions intimes de Lucilius aussi bien que du lecteur en général.

D'abord les termes généraux : *pronuntiatio* n'apparaît que dans le thème initial, énoncé après avoir cité l'avis de Lucilius (40,2). Dans toute la suite de la diatribe c'est seulement *oratio* qui définit le langage (40,2 ; 4 ; 6 ; 12 ; 14 ; cf. aussi 40,11) ; de ce fait on déduit l'hypothèse que cette épître constitue au fond une conversion du débat vers les aspects moraux du comportement verbal.

C'est exactement ce que prouvent à leur tour les quelques termes spéciaux appartenant au vocabulaire technique de la critique littéraire parsemés dans l'épître et les mots, propres à la partie morale de la philosophie, dont la fonction est de bâtir un fondement éthique à l'expression linguistique (les insistants déplacements métaphoriques mis à part) : les vocables techniques marquent sans exception des défauts formels à éviter, les termes moraux leur servent de contrepartie, les encadrent, les annihilent ; on constate enfin que les métaphores — celle de l'écoulement, celle de la marche — ont, tout comme des catalyseurs, la fonction de faciliter cette transposition pédagogique du plan esthétique au plan éthique.

C'est justement par cet effort soutenu de moraliser que la quarantième épître de Sénèque le philosophe trouve sa place dans l'ensemble des diatribes épistolaires adressées à Lucilius ; elle représente donc, en traitant le sujet particulier du débit verbal (ce qui veut dire, à la fois, plus et moins que n'en dit *pronuntiatio*), un type spécial de débat philosophique : à cause de la parfaite conscience du peu de consistance et de la relativité des mots l'expéditeur essaie de dépasser la barrière du langage en énonçant ses périls, pour se frayer une voie vers le but final — la conquête de la perfection morale.
